

Ihletés és kijelentés.

Nem régiben felolvasást tartottam az U. I. T.-ban, amelyben azt igyekeztem kimutatni, hogy az unitárius vallás nem a pusztán józan ész vallása, hanem a kijelentésen alapszik ¹⁾. A felolvasás után egy országosan elismert író afia bizonyos csalódással kérdezte: „Hát az unitárius vallás a kijelentésen alapszik?“ Nem ütődtem meg az illető neves írónk kérdésén azért, mert a kijelentés körül valóban annyi téves eszme, hamis gondolat és fogalom keletkezett, hogy nem csuda, ha ezek miatt rossz hirbe keveredett. Pedig a vallás és kijelentés egymástól elválaszthatatlanok; mert kijelentés nélkül nincsen vallás. Mint a folyam a forrásból, úgy indul ki a vallás a kijelentésből. Éppen ezért szükségesnek látszik a kérdés tisztázása s a kijelentésnek a hozzátapadt sok hamis fogalomtól való megszabadítása.

A kijelentésen (reválatio, apokalüpszis), általában Istennek minden olyan munkásságát szokták érteni, amely által a maga lényét és akaratát tudtul adja az embereknek. Sokféle út és mód áll az Istennek rendelkezésére, amely által magát nyilvánvalóvá teheti. Ez a teremtett világ a maga csudálatos szépségével és gazdagságával Istenről beszél. A zoltáríró szerint „az egek hirdetik az erős Isten dicsőségét.“ Az emberi lélek megmérhetetlen mélységeivel s különösen a lelkiismeret vezető és iránytadó hangjával, beszédes bizonyossága a mindenütt jelenlevő Istennek. Vagy a történelem gazdag eseményeivel, sokoldalú változatosságával és sok tanúságával lépten-nyomon beszél az isteni gondviselés munkájáról. Ez a természeti kijelentés.

Azonban szűkebb értelemben mégsem ezt az egyetemesen megnyilatkozó isteni munkát és tevékenységet szokták kijelentésnek nevezni, hanem az egyes, Istennel közelebbi viszonyban levő s Istentől különösképpen sugallt és ihletett próféták tanításaiban keresik és találják meg Istennek az emberekhez való közeledését.

¹⁾ L. Ker. Magv. 1931. évf. 52—61. 1.

akaratának kinyilvánítását. Ez a pozitív kijelentés. Ilyen kijelentése Istennek a biblia, amely az ó- és újszövetséget foglalja magában. Az összes keresztény felekezetek elfogadják a bibliát, mint az isteni kijelentésnek a tartalmát, olyan alapnak, amelyen vallási igazságait fölépítik. Azonban már a bibliára, annak keletkezésére, használati módjára, annyiféle felfogása van a keresztényeknek, amennyi a különböző felekezetek száma.

A kath. egyház nem úgy tekinti a bibliát, mint amely az Isten teljes kijelentését foglalná magában. A bibliai kijelentés csak kezdete és kiindulási pontja az Istenhez vezető útnak. Ennek az útnak további folytatása az egyház élete, amelyet megvilágosít a szájhagyomány (tradíció) s amelynek irányát, mint valami mérföldkövek, a zsinati határozatok jelzik. Itt nincs egységes és befejezett kijelentés, hanem az egyház keretén belül a pápai ellenőrzés mellett folytonosan tart s így a kijelentés eggyé lesz az egyház történetével.

A prot. egyházak már a bibliát úgy tekintik, mint amely teljesen, végképpen és örökre magában foglalja a kijelentést. Itt a vallási igazságoknak ezen kívül más forrása nincsen. Isten megmásíthatatlan és örök érvényű akaratát adta tudtúl az íróknak s így az embernek más feladata nem lehet, mint hogy ezen kategórikusan kijelentett isteni akarat előtt meghajoljon. Mivel ilyen komoly és nagy jelentősége van itt a bibliának, azért annak a keletkezése is Istennek teljesen transcendens közreműködésével történt. Itt nyomul előtérbe az ihletés (inspiratio) tana. A prot. ortodoxia, hogy álláspontját megingathatatlaná tegye, annyira ment, hogy az ihletést olyan nagy mérvűnek állította, hogy az Isten mintegy kézen fogva vezette a bibliai írók tollát, hogy nem is írhattak volna egyebet, mint amit leírtak. Ez a szó szerinti ihletés (verbalis inspiratio) tana. E szerint a bibliának minden szava, sőt minden betűje csodálatos módon Istentől származott. Sőt annyira ment ez az irányzat, hogy az ihletést még a héber pontozásra is kiterjesztette.

Ennek a felfogásnak visszasságai hamar kitűntek. A bibliai kritika könnyen megállapíthatta, hogy a bibliában található ellentmondások, emberi tévedések, ismétlések, stb. nem származhattak közvetlenül az Istentől. Emellett a bibliának a folyton előrehaladó tudományos felfogással való összeütközései arra indították a prot. teológusokat, hogy újabb s a modern gondolkozással megegye-

zőbb alapot keressenek a biblia ihletésére és a kijelentésre vonatkozólag. Így fejlődött ki a teológusok között egy hosszú irodalom, amely amíg egyfelől az ihletést és kijelentést fenntartani akarta, addig másfelől ezeknek olyan magyarázatot kívánt adni, ami a tudománnyal sincsen ellentmondásban, de a vallásos érzést is kielégíti.

Mindenek előtt a prot. ortodoxiának az ihletés és kijelentés tanában feltételezett isteni csudás működés volt az, ami a modern tudománynak ellene mondott. Ez a tudomány, t. i. csudát nem ismer. Mert mi a csuda? Nem az olyan esemény, aminek okát, természeti összefüggését nem értjük, hanem az, ami a természet törvényeivel ellenkeznék. Ilyen pedig nem történhetik. Isten nem egy a világgal, de benne él (immanens) s nem csudák, hanem a világ rendje által teszen bizonyosságot magáról. Éppen ezért az ó- és új-testamentumban elbeszélt csudákat nem lehet Isten kijelentésének minősíteni s azok nem lehetnek az Isten szószerinti kijelentésének a gyümölcsei. A modern időknek ezek a megállapításai alapján megrendítették a prot. ortodoxiának az ihletésről, kijelentésről és a bibliáról szóló supranaturalista felfogását. Alapos kétségek támadtak az iránt, hogy az Isten az önmagáról való bizonyosgtételért felforgatná a természet és világrendjét. Ebből a felfogásból született meg a naturálizmus néven ismert másik szélsőséges irányzat, amelynek legerőteljesebb hajtása a racionálizmus. Ez az irányzat már kiküszöbölt a vallásból mindent, ami az értelem által meg nem fogható és ki nem magyarázható. Túlbugzalmában annyira ment, hogy eldobta a biblia tekintélyét. Nem fogadta el a bibliai kijelentést s a vallási igazságok egyetlen kútforrásává az észet tette. Figyelmen kívül hagyta a vallás történelmi jelentőségét s tisztán bölcseleti alapokra kívánta helyezni a kereszténységet.

A supranaturálizmus és a naturálizmus, illetve a racionálizmus két szélsőséges álláspontja abban áll, hogy az egyik a kijelentést s az ezen alapuló vallást teljesen emberfölötti, csodás, történelmen kívüli jelenségnek tünteti föl, amely kizárólagos isteni munka, a másik pedig az isteni erő kizárásával pusztán emberivé teszi s a történelem természetes gyümölcseinek tekinti. Az első az embert s az emberi igazságokat teljesen figyelmen kívül hagyja. Az embert pusztán gépnek, értéktelen szerszámnak tekinti. A második pedig az embert isteníti s minden teremtő és kezdeményező erőt az emberre ruház.

Eme két szélsőséges felfogás kibékítésén s egy egységes álláspont megteremtésén fáradoztak az újabb kor keresztény teológusai s így keletkeztek az ihletés és kijelentésről azok a különböző nézetek, amelyek, ha nem is oldották meg teljesen a kérdést, de megbecsülhetetlen anyagot hordottak össze annak tisztázásához.

A bibliai kritika fejlődésével könnyű volt belátni, hogy a szentírásban sok hamis idézés, sok történelmi, időszámítási, földrajzi és csillagászati tévedés van. Miként egyeztethető ez össze az ortodoxianak az ihletésről és kijelentésről szóló tanításával? Hiszen e szerint Isten úgy áll előttünk, mint aki tévedett vagy szándékosan hamis adatokat diktált volna a bibliai íróknak? Ezt a mély szakadékot már *Tholuck* úgy hidalta át, hogy külömbséget tett a szentírásban található világi tudomány és vallási igazságok között. Az ihletés tanát csak az u. n. „üdvigazságokra“ nézve ismerte el s így a kijelentés tartalmát is csupán ezekre vonatkoztatta. Míg a más természetű közlések emberi dolgok s így azok nincsenek kivéve a tévedés alól. A kereszténység alapja tehát Istennek ez a „részleges“ ihletése és kijelentése lehet. Azonban ezen részleges ihletés és kijelentéssel szemben ismét kézenfekvő az a kérdés, hogy Isten, ha egyik téren megmondotta az embernek a maga akaratát, miért nem mondotta meg más téren is? Hiszen Isten előtt minden jószándéku emberi törekvés kedves. Miért van az, hogy egyfelől teljes világosságot gyújt, másfelül pedig teljes sötétségben hagyja az embert?

Ennél mélyebb alapon fogta meg a kérdést *Ullmann*, aki már azt a kérdést tette vizsgálat tárgyává, hogy miután az ihletés és kijelentés nem mindenben isteni mű, milyen része van benne az Istennek és milyen az embernek? Vagyis a keresztény vallás mennyiben supranaturális és mennyiben racionális? Felelete erre a kérdésre az volt, hogy „a kereszténység lényegében isteni, alakjában emberi; eredetében isteni, de megvalósulásában emberi“. Azonban már arra a kérdésre nem tudott feleletet adni, hogy az isteni kezdet hogyan, miképpen és mikor ölt emberi alakot? Hogyan járul hozzá az emberi az istenihez, ha már kezdetben is nem voltak együtt? Hiszen az isteni csak istenileg, az emberi csak emberileg fejlődhetik tovább, mint a mag csak az ő lényegének megfelelőleg fejlődhetik?

Az így keletkezett dualizmust *Martensen* az által vélte el-

enyésztetni, hogy két kijelentést vett fel, u. m. alsóbb és felsőbb rendűt. Az alsóbb rendű az ész által történik, a felsőbb rendű a Krisztus által, de ugyanaz a logosz jelenti ki magát mindenütt. Éppen ezért a kettő között csak fokozati különbség van, de elentmondás nincsen.

Rothe már szoros különbséget tett a kijelentés és a biblia között. Szerinte a kijelentés maga isteni mű, de a biblia csak okmánya a kijelentésnek s mint ilyen emberi munka. Az ihletés bizonyos időhöz van kötve s jelenti az írást megelőző lelki emelkedettséget, amelyet nem lehet az írás tartama alatt is megmaradó állapotnak minősíteni s így a tévedést nem zárja ki. Így a kijelentés természetfölötti isteni mű, de az írás emberi és történelmi okmánya.

Mindezen jóindulatú törekvéseken meglátszik az, hogy két véglet között vergődnek. Egyik oldalon áll az Isten, másikon az ember. Egyfelől a tárgy, másfelől az alany. Egyfelől a biblia, másfelől az emberi öntudat. E két véglet között keresik az egyesítő kapcsolatokat s az egyik az isteni, a másik az emberi oldalon tesz engedményeket, de az annyira kívánatos egységet egyiknek sem sikerült megteremtenie. Ezt az egységet a *Hegel* és *Schleiermacher* teológiájában találjuk meg, akik az isteni immanentia álláspontjára helyezkedve, nem kívülről jövő kijelentést kerestek, hanem Istennek az emberi lélekben megnyilatkozó erejében látták azt a belső folyamatot, amelyen Isten bizonyosságot tesz önmagáról. Így az isteni és emberi egybeolvadt s csupán mint ugyanazon folyamatnak kettős megnyilvánulása jelentkezett. *Hegel* és *Schleiermacher* felfogása között mégis az a különbség volt, hogy míg az első szerint az ember felfogó képessége, addig az utóbbi szerint az érzelem az, ami megragadja a kijelentés igazságát. Így az írás, a betűk és dogmatikai formulák helyett az egyén kerül a vallásos élet középpontjába s az ő lelkén keresztül lesz nyilvánvalóvá az Isten akarata. Evvel a felfogással eltűnnek az ihletésről és kijelentésről alkotott csodás nézetek egyfelől, de másfelől megmarad a biblia tekintélye, mint a kijelentés történelmi kútforrása.

Amidőn az isteni és emberi hosszas vergődés után megtalálta nagyjában a békekesség föltételeit; amidőn a vallás és az emberi lélek között a kívánt összhang helyreállott; amidőn az ihletés és kijelentés megszabadult a csodás képzeletektől, akkor indult

meg a legújabb teológiai irányzat, amely a református *Barth Károly* nevéhez fűződik, amelyet most „reformátori“, majd „transzcendentális“, majd pedig „dialektikai“ teológiának neveznek. Ez a teológia mind szélesebb hullámokat vet s mint Európa többi országában, itt Erdélyben is érezteti hatását. Kiindulási pontja az, hogy a liberális teológia, mely az isteni immanencia alapján áll, annyira beleveszett a modern kultúra szövedékeibe, hogy a keresztény vallás igazi tartalma egészen kiveszett belőle s nem a teológia hanem a humanizmus érdekeit szolgálja. Éppen ezért a keresztény teológiának, ha meg akarja menteni az evangéliumot, vissza kell térnie a reformáció, helyesebben a Pál — Augustinus — Kálvin álláspontjára, amely állásponton az ember jóra képtelen, tehetetlen és bűnös lény. Ez az ember nem beszélhet semmit Istenről. Istenről csak önmaga beszélhet. Istennek a beszéde az igazi kijelentés. Ez a kijelentés az Isten ígében tárgyilag jelenik meg. A teológia tárgya csupán Isten és az ő ígéje lehet. De miképpen szól Isten az emberhez? Miképpen lehetséges az Isten kijelentése? Ez csak csoda által történhetik. Úgy ha a lehetetlen megtörténik, ha az Isten emberré lesz. Így lett emberré az Isten örökkévaló logosza a Krisztusban, hogy általa az Isten önmagáról csoda útján bizonyosságot tegyen. Ennélfogva a kijelentés tartalma a szentírásban található Isten ígében van. De azért Istent és az ő akaratát nem kell a szentírásban keresnünk, hanem az élő ígében, a logoszban. A szentírás szavai és mondatai csak annyiban bírnak az emberre jelentőséggel, amennyiben a logosz-Krisztusról bizonyosságot tesznek. Ennek alapján a teológiából ki kell törölni minden emberi vonást s azt teljes mértékben az Isten beszédére kell alapítanunk vagyis az eddigi anthropocentrikus teológiát teocentrikussá kell tennünk.

Ez a teocentrikus teológia küzd a vallásban minden olyan befolyás ellen, ami az ember részéről származhatnék. Nem ismeri el a felvilágosodás, a szabadság és fejlődés befolyását. Kizárja a történelem, a pszichológia, az élmény és más emberi és lelki jelenségek befolyását. Ezek útján és ezek által soha senki el nem jut a kijelentés igazságaihoz s utól nem éri az evangéliumi kereszténységet, amely tisztán és kizárólag Istennek önmagáról adott örökkévaló szavában ismerhető fel.

Nagy kérdés hát az, hogy ezt a teljesen isteni művet miképpen fogja fel, miképpen teszi magáévá a tehetetlen ember? Egyet-

len út kínálkozik számára: *a hit*. Azonban ez nem ő tőle származik, hanem a kijelentés „egy része“. Pszichológiailag „a hit vakuum, melynek tartalmát nem az ember, de az örökkévaló Isten ad.“¹⁾ Ez a teocentrikus dialektikai teológia úgy tekinti magát, mint az eddigi teológiai tudományok korrekтивumát, mint amely megtalálta a keresztény vallás objektív alapját s ezáltal képes a teológiát megmenteni, minden szubjektív emberi tartalmától és visszaadni önmagának.

A fentiekben vázlatosan megismerkedve az ihletés és kijelentésről alkotott különböző felfogásokkal, az előtt a kérdés előtt állunk, hogy azok közül melyiket tegyük magunkévá? Talán elfogadjuk a kath. vagy a prot. orthodoxia tanát? Vagy szakít a ezeknek a modern kor világnézetébe be nem találó felfogásával egészen eldobjuk az ihletés és kijelentés isteni oldalát s teljesen az emberi értelemre bízunk a ker. igazságok megtalálását? Vagy megelégedjünk valamely tetszetős dogmatikai formulával? Vagy végül a dialektikai teológia teljesen transcendens világába kapcsolódva, lemondjunk az embernek Istentől adott hivatásáról!

Nekünk nincsen semmi okunk arra, hogy a fejlődés örök törvényét megtagadjuk; hogy a történelmet visszacsináljuk s a legkiválóbb embereknek az isteni ihletés hatása alatt elért eredményeit semmibe vegyük. Semmi okunk nincsen arra, hogy a kijelentés emberi vonásait figyelmen kívül hagyva, a katolicizmus egyedül üdvözítő álláspontjára helyezkedjünk. Mi hiszünk az Isten mindenható hatalmában s alázattal hajlunk meg örök dicsősége előtt. De éppen ez az élő Istenben, az emberiség közös, szerető Atyjában való hitünk sugja, hogy higyjünk az emberben is. Higyjük, hogy az ember az Isten teremtménye, akit nem csupán bűnre és kárhozatra teremtett, hanem egy gazdag lelki világgal is megáldott. E gazdag lelki világ birtokában nem csupán bámulója Isten dicsőségének, hanem segítője és előmozdítója is lehet az Örökkévaló nagy és szent céljainak. Ez az emberi lélek titokzatos mélységeket rejt magában. Isten, aki mindenütt jelen van, bizonyára jelen van a lélek mélységeiben is és amiképpen életre hívja a magában elrejtve levő apró csirákat, úgy láthatatlan hatalmával érinti a

¹⁾ Dr. Tavaszy Sándor: „A kijelentés feltétele alatt“ Cluj-Kolozsvár. 1929.

bennünk szunnyadó csirákat is. Nem kívülről, a messzi távolokból szól hozzánk, hanem legtitkosabb bennsőkben sugall, vezet, irányít és életre hívja azt, ami áldott érintése nélkül örökre halva maradhatna. Neki nincsenek választott gyermekei. Mindenkinek ad, mindenkihez szól, mindenkinek nyújtja atyai segítő kezét. Igaz nem mindenki hallja meg az atyai beszédet, nem mindenki fogja meg a feléje nyújtott segítő jobbot. Csak akinek van füle a hallásra, az hall. De ahol meghallják szavát, ahol megnyílik a szív jósága harmatának a befogadására, ott születnek az ihletés pillanatai, azok a pillanatok, amelyekről *Jean Reville* így nyilatkozik: „Vannak pillanatok életünkben, amikor az idő és tér korlátait nem érezzük; amikor elragadtatásunkban önmagunkon felülemelkedve, önzésünket levetkezzük, hogy teljesen beleolvadjunk az egyetemes életbe s annak életét éljük, mindazonáltal megtartva a mi külön életünkről való öntudatot. Vannak pillanatok, amelyek önmagukban fölérnek egy örökélettel, az isteni gyönyörnek pillanatai, amikor nem érezzük gyarlóságunkat, bűnünket, szenvedéseinket; szent pillanatok, amikor lelkünk heve által az égig ragadtatva a határtalan szeretettel érintkezik s eggyé leszünk a nagy egyetemmel, amely visszasugárzik lelkünkben szintugy, mint ahogy mi abban elmerülünk. Vannak szerencsés pillanatok, amikor az igazság ellenállhatatlanul hatalmába ejt, amikor a jó szeretete annyira átalakít, hogy úgy tetszik mintha az saját természetünknek a'kotó része lenne. Vannak pillanatok, amikor Isten kijelenti magát nekünk, amikor megismerjük őt, amikor bennünk érezzük élni, amikor a világot betöltő világosság lényünk mélyéig beragyog“. Ezek az ihletés nagyszerű pillanatai, amelyekben az Isten és az ember összetalálkoznak. Az ilyen szent találkozásokból születnek az emberi nagy cselekedetek, a költészet és művészet remekei, a próféták meglátásai, a vallási intuíciók. Ez a találkozás a legteljesebb volt Jézusban, akinél nem csupán ideiglenes hangulat, hanem állandó életnyilvánulás volt. Ennek az életnyilvánulásnak áldott gyümölcse az evangelium, amelynek szerzője azt mondhatta magáról: „Én és az Atya egy vagyunk“.

Azonban Jézusnak e világban való megjelenése nem csoda által történt, hanem a történelem természetes folyamának a szüleménye. Isten nem csupán benne és általa jelent meg a világban. Lelkének ereje, beszédének hatalma kezdettől fogva ihlette az embert, olyan mértékben, amint azt a kultúra különböző fokán álló

ember elviselhette. Teljesen igaza van Bunsennek, aki szerint a kijelentés nem Jézussal, nem is a zsidó néppel kezdődik, hanem eggyé olvad a vallás történetével. Állandó és folytonos, amiként az Istennek semmi más munkája sem szünetel. Ezért előttünk nem az emberré lett Isten, a Logosz-Krisztus a kijelentés, hanem Istennek a történelemben az ember által megnyilvánult bizonyágtétele. Ennek az isteni bizonyágtétevésnek legbecsesebb okmánya a biblia, amelyet Istentől ihletett emberek írtak emberek számára. Azonban éppen azért, mert külső formájában emberi mű, csalhatatlannak nem modható. Amiképpen emberek írták, úgy emberi úton lehet és kell felfogni, megérteni és mindenképp fölépni. Ide nem elég a puszta hit, ámbár ez a legnélkülözhetetlenebb emberi fölépítés. Nem elég a józan ész, ámbár az igaznak és hamisnak a megkülönböztetésére ez az igaz út. Nem elég az akarat, ámbár e nélkül magunkévá nem tehetjük igazságait. Ide az egész ember kell a maga összes lelki tehetségeivel, szellemi erejének minden odaadásával, vagy más szavakkal meg kell élnie a biblia igazságait. Így születik a vallási „élmény“, amely által élő valósággá lesz az íge, életre kelnek a holt betűk s megtisztulnak a múlt homályos hagyományai. Így lesz élővé a vallás s így hálál tovább az isteni kijelentés, hogy beigazolódjék Jézus mondása: „még sok dolog van, amit nektek mondanom kellene, de azt most el nem hordozhatjátok“.

Igaz, hogy a vallásnak és kijelentésnek az emberi élményre való helyezésével megszűnik annak kizárólagos objektív alapja s helyet talál benne a szubjektív én, amelyet olyan sokszor és sokan vetettek szemére a protestánsizmusnak. De evvel együtt megszűnik az élettelen dogmatizmus, a betűk imádása, amely megkövesíti a vallást, szabaddá lesz az ember a lelki bilincsektől, megnyílik a fejlődés útja s a vallás ismét az lesz, amivé Jézus tette: *lélek és élet*. Ezen az alapon megvilágosodnak előttünk az evangélium igazságai s nem csupán mint csillogó eszmények ragyognak előttünk Jézusnak testvériséget, békességet és szeretetet hirdető igéi, hanem életre kelnek és megvalósulnak életünkben. Ez az igaz kereszténység lényege, s ebből a talajból táplálkozik a mi unitárius vallásunk, amely nem állít áttörhetetlen korlátokat a lélek elébe, hanem szabaddá teszi előtte az élő Istenhez vezető utat, akit mindenki megtalál, aki lélekből keresi s aki mindenkire szól, aki Őt megtalálta.

Vári Albert.

Brassai egyénisége és jelentősége.

Brassai egyéniségét megrajzolni, tudományos működésének széles területeit megvilágítani többen megkísérelték. Boros élete pályáját írta meg, Fitz József szintén. Kövály a hálás tanítvány bámuló és tisztelő szeretetével igyekezett képet nyújtani erről a csodálatos emberről, erről a nagy tanítóról, aki a tudományok egész sorában mester volt s majd mindenikhez értett. Kozma Ferenc esztétikai és zeneművészeti szempontból igyekezett közelebb hozni őt hozzánk s megértetni velünk. Concha a tisztelő barát lelkével rakosgatta össze azokat a vonásokat, amelyekből végre is — őszintén ismerte be — nem tudta kialakítani azt a képet, amely Brassai nagy alakjáról lelkében élt. E sorok írója fiatalkori tanulmányában a filozófust szerette volna és akarta az olvasó elé állítani.

Végig tekintek ezen az irodalmon s felteszem a kérdést: van-e az ő nagy életművéhez méltó élet- és jellemrajz róla a fennebbiekben? Resignációval kell felelnem a kérdésre: nincs. Amit a fennebbi sorokban én próbáltam adni, az is csak töredék, csak részlet, csak adatok és vonások gyűjteménye egyénisége, szellemi alkata rajzához. Az ő széles területekre kiterjedő munkásságának csak azok a töredékei, amelyek főleg az iskolával és az anyanyelv ügyével függnek össze. 13 éves romániai életünk és az iskoláért folytatott küzdelmünk magyarázza ennek a szempontnak kiemelését. Hol van az ő botanikai, fizikai, matematikai, földrajzi, klasszika-filológiai, sőt politikai tudományok terén végzett működésének méltatása? Olyan polihistor kellene e feladatra, amilyen ő volt s amilyennek utolsóként siratta el őt a tudományos akadémia elnöke. A tudományok fejlődése s az emberi elme fogyatékos átfogó képessége miatt — úgy látszik — megoldatlan marad ez a feladat. Vagy a munkamegosztás elvét alkalmazva, megannyi szakembert kellene megbízni e munka elvégzésére.

Minden lelki fejlődés két tényező eredője. Egyik az öröklött készségek és diszpozíciók. Másik a környezet, a milieu. Hogy a két elem közül a fejlődés folyamán melyik érvényesül jobban, az a diszpozíciók és környezet egymáshoz való erőviszonyától függ.